

Painting of "Shrine of Imam Reza (AS)" in Falnameh Tahmasbi: An Illustrated Proof for the Grid Zarih and the Golden Dome of the Razavi Shrine in 957 AH.

Zahra Shaghelanipour^{1*}, Khashayar Ghazizade², Marzie Alipour³

¹PhD student, Department of Graphic, Technical and Vocational University (TVU), Tehran, Iran.

²Assistant Professor, Department of Islamic Art, Faculty of art, Shahed University, Tehran, Iran.

³PhD, Department of Islamic Art, Faculty of art, Shahed University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 12.11.2020

Revised: 05.03.2021

Accepted: 06.07.2021

Keyword:

Imam Reza (AS) shrine

Grid zarih

Golden dome

Falnameh Tahmasbi

The painting of Imam Reza shrine

The painting of the miracle of two fingers of Imam Ali (AS)

*Corresponding Author:

Zahra Shaghelanipour

Email:

zahra.shaghelani@edu.ikiu.ac.ir

ABSTRACT

One of the best documents to study and to decipher the evolution of historical monuments is to refer to written documents and images related to the building over time. The painting of the pilgrimage to the shrine of Imam Reza in the David Museum, largely shows the architecture and details of the holy shrine of Imam Reza during the reign of Shah Tahmasb Safavid. Falnameh Tahmasbi was illustrated in Qazvin during the reign of Shah Tahmasb in 957 AH. This version has a special use, book layout and large dimensions, and influenced by Shiite principles and its instructions and the prevailing conditions in the society of the day. When it comes to themes and the drawings, it has special structure and Shiite symbols. The purpose of this study was to analyze the image of Imam Reza shrine in order to describe the shape of Imam Reza shrine during the reign of Shah Tahmasb Safavid. The research method was descriptive-analytical with a comparative approach and data was collected from library sources. The general findings of the research indicate the similarity of the shrine depicted in the painting of Imam Reza shrine with his holy shrine in the reign of Shah Tahmasb. Furthermore, a comparison of this image with the image of "The miracle of Two Fingers of Imam Ali (AS)" confirms the fact that the Razavi Shrine was the first to possess a golden dome and grid Zarih among other Imam shrines.

نگاره «حرم امام رضا (ع)» در فالنامه تهماسبی سند مصور برای ضریح شبکه‌ای و گنبد مطلای حرم رضوی در سال ۹۵۷ ق.

زهره شاقلانی پور^{۱*}، خشایار قاضی زاده^۲، مرضیه علی پور^۳

- ۱- دانشجوی دکتری آینده‌پژوهی، گروه گرافیک، دانشگاه فنی و حرفه‌ای، تهران، ایران.
- ۲- استادیار، گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
- ۳- دکتری، گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

یکی از بهترین اسناد برای مطالعه و شناخت سیر تطور بناهای تاریخی، مراجعه به اسناد مکتوب و تصاویر مربوط به بنا در گذر زمان است. نگاره «حرم امام رضا(ع)» در موزه دیوید، تا حد زیادی بیان‌گر چگونگی معماری و جزییات فضای حرم مطهر امام رضا (ع) در عهد شاه تهماسب صفوی می‌باشد. فالنامه تهماسبی در زمان حکومت شاه تهماسب، به سال ۹۵۷ ه.ق. در قزوین مصور شده است. این نسخه دارای کاربرد ویژه، ابعاد بزرگ و کتاب‌آرایی خاصی است و با تأثیرپذیری از مبانی شیعی و آموزه‌های آن و شرایط حاکم بر جامعه آن روز، دارای ساختار ویژه و نمادهای شیعی در حیطه مضمون و نگاره‌ها می‌باشد. پژوهش حاضر بر آن است که نگاره «حرم امام رضا(ع)» را به‌عنوان سند مصور شکل ضریح و گنبد مطلا حرم مطهر امام رضا (ع) در سال ۹۵۷ ه.ق. در عهد شاه تهماسب صفوی معرفی کند. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است و اطلاعات، از منابع کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است. یافته‌های کلی تحقیق، حاکی از شباهت ضریح مصور شده در نگاره «حرم امام رضا(ع)» با ضریح مطهر ایشان در عهد شاه تهماسب است و تطبیق این نگاره با نگاره «معجزه دو انگشت امام علی(ع)» بر این نکته صحت می‌گذارد که حرم رضوی دارای اولین گنبد مطلا و ضریح شبکه‌ای در بین سایر ائمه معصومین (علیهم‌السلام) بوده است.

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۹/۲۱

بازنگری مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۱۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۱۷

کلید واژگان:

بارگاه امام رضا (ع)
ضریح شبکه‌ای
گنبد طلا
فالنامه تهماسبی

نگاره «حرم امام رضا(ع)»

نگاره «معجزه دو انگشت امام علی(ع)»

*نویسنده مسئول: زهره شاقلانی پور

پست الکترونیکی:

zahra.shaghelani@edu.ikiu.ac.ir

^۱ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد زهره شاقلانی پور با عنوان "تحلیل نمادشناسانه نگاره‌های مکتب قزوین در فالنامه امام جعفر صادق(ع)" در دانشگاه شاهد می‌باشد و در شهریور ۱۳۹۶ ارائه گردیده است.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین حوزه‌های مطالعاتی در معماری اماکن مقدس، تاریخچه پیدایش، سیر تحول و تطور معماری و تزیینات بنا می‌باشد؛ بنابراین یافتن منابع مرتبط اعم از مکتوبات و منابع تصویری می‌تواند در مطالعه و شناخت اجزای بنا، در بستر زمان مفید باشد و به درک صحیح‌تری از آن منجر شود.

بنای حرم مطهر امام رضا(ع) به‌عنوان تنها امام مدفون در ایران، از جایگاهی ممتاز برخوردار است و حرم مطهر ایشان در طول زمان تغییرات بسیاری به خود دیده است. نکته قابل‌توجه و مهمی که نباید از آن غافل شد این است که گنبد امام رضا(ع) اولین گنبد طلایی در بین ائمه (علیهم‌السلام) می‌باشد؛ این واقعیت تاریخی را با توجه به نگاره No.28/1997 نگهداری شده در موزه دیوید در شهر کپنهاگ در کشور دانمارک و متعلق به فالنامه پراکنده (فالنامه تهماسبی) که در سال ۹۵۷ قمری به تصویر کشیده شده است و برخی شواهد و مکتوبات تاریخی، به‌وضوح می‌توان مشاهده کرد. این نگاره در سایت موزه دیوید، با عنوان «مقبره امام حسین (ع)» معرفی شده است که در بخش معرفی فالنامه و نگاره مورد بحث مقاله، درباره آن به‌طور مشروح بحث و بررسی می‌شود. شایان ذکر است گنبد امام علی (ع) در عهد نادرشاه^۱ [۱] و گنبد امام حسین (ع) در عهد قاجاریه^۲ [۲] مطلاً گردیده‌اند. گنبد عسکریین در سامرا^۳ [۳] نیز در عهد قاجاریه مطلاً شده است و در سال‌های اخیر، ستاد بازسازی عتبات عالیات، گنبد حرم امام کاظم و امام جواد (علیهم‌السلام) در کاظمین را طلاکاری کرده‌اند.

از سوی دیگر، بنابر مکتوبات تاریخی اندکی که باقی مانده، اولین ضریح بارگاه امام رضا (ع) که به‌صورت شبکه‌ای می‌باشد، در سال ۹۵۷ ق. به دستور شاه تهماسب تولید و نصب گردیده است. نگاره No. 28/1997 که صحنه‌ای از زیارت و بارگاه امام رضا (ع) را نشان می‌دهد علاوه بر جنبه هنری، به‌عنوان شاهی تاریخی برای اثبات این ادعا و مطالعه چگونگی جزئیات بارگاه مطهر امام هشتم در سال ۹۵۷ ق. مطرح است.

بنابراین هدف اصلی این نوشتار، بررسی و تحلیل نگاره «حرم امام رضا (ع)» به‌منظور تبیین شکل ضریح و اثبات وجود گنبد طلایی حرم مطهر امام رضا(ع) در عهد شاه تهماسب صفوی و سال ۹۵۷ ه.ق. می‌باشد و به این سؤال پاسخ می‌دهد:

آیا براساس ویژگی‌های بصری نگاره «حرم امام رضا (ع)»، می‌توان به نحوه معماری حرم امام رضا(ع) و چگونگی شکل ضریح و گنبد آن به‌عنوان اولین گنبد مطلاً و دارای ضریح ائمه (علیهم‌السلام) در زمان شاه تهماسب و به سال ۹۵۷ ه.ق دست یافت؟

پیشینه و ضرورت پژوهش

از آنجا که پژوهش پیش رو علاوه بر تاریخچه ضریح امام رضا (ع) به نگاره‌ای از فالنامه تهماسبی نیز مرتبط است، برای بررسی پیشینه پژوهش باید به هر دو حوزه توجه شود. بررسی‌های انجام‌شده در کتابخانه‌ها و سایت‌های علمی نشان می‌دهد کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و طرح‌های پژوهشی درباره تاریخچه ضریح و بنای متبرک حرم امام رضا (ع) و فالنامه تهماسبی انجام شده است.

^۱ در سال ۱۱۵۶ ق نادرشاه افشار دستور داد ایوان‌های حرم تذهیب و گنبد طلاکاری شود. البته همسر او گوهرشاه بگم نیز در این توسعه نقش داشت و هدایای گرانبهایی به حرم اهدا کرد [۱].

^۲ در سال ۱۲۱۱ ق آقا محمدخان قاجار دستور داد گنبد را به طلا آراستند [۲].

^۳ در زمان ناصرالدین شاه، گنبد عسکریین (علیهم‌السلام) را از ثلث ثروت امیرکبیر تذهیب و طلایی کردند و شیخ عبدالحسین تهرانی بر این کار نظارت داشت [۳].

مهم‌ترین منبع درباره فالنامه تهماسبی، کتابی از معصومه فرهاد (۲۰۰۹) [۴] با عنوان "Falnama the book of omens" است که به معرفی فالنامه‌های مصور صفوی و عثمانی، به همراه مجموعه نگاره‌های آنها و مقالاتی درباره نگارگری پرداخته و برخی از مضامین و نمادهای آن را معرفی کرده است.

قاضی‌زاده و شاقلائی‌پور (۱۳۹۵) [۵] در مقاله «تجلی امام رضا (ع) در نگاره‌های فالنامه تهماسبی» در دوفصلنامه بساتین، به بررسی نحوه طرح مضامین مربوط به امام رضا (ع) در فالنامه تهماسبی پرداخته و قابلیت انتساب نگاره زیارت حرم امام رضا (ع)، به این نسخه را بررسی کرده‌اند.

از پژوهش‌هایی که در حوزه تاریخچه ضریح و بنای متبرک حرم امام رضا (ع) انجام شده می‌توان به کتابی از عزیزالله عطاردی (۱۳۷۱) [۶] با عنوان «تاریخ آستان قدس رضوی» اشاره کرد که به‌طور مبسوط تاریخچه معماری و قسمت‌های مختلف حرم مطهر را مورد بررسی قرار می‌دهد.

جلالیان (۱۳۹۷) [۷] در مقاله «نفایس صندوق‌ها و ضریح‌های حرم مطهر رضوی از عصر صفوی تا دوره معاصر» در فصلنامه مشکوه، نفایسی را که متعلق به صندوق‌ها و ضریح‌های امام رضا (ع) می‌باشد، بررسی کرده است.

نقدی (۱۳۹۲) [۸] در مقاله «بررسی صندوق‌ها و ضریح‌های قدیمی رضوی» در فصلنامه آستان هنر، صندوق‌ها و ضریح‌های متعدد روی مزار امام رضا (ع) و ویژگی‌های فنی و تزیینات هنری فاخر آنها را معرفی کرده است. همچنین درباره بانیان، صنعتگران و هنرمندان سازنده و ویژگی‌های این ضریح‌ها و صندوق‌ها، مطالبی آورده است.

مقری (۱۳۹۱) [۹] در پایان‌نامه‌ای با عنوان «ارائه طرح حفاظتی و مرمتی ضریح نقره‌ای (ضریح چهارم) حرم مطهر حضرت رضا (ع) واقع در موزه آستان قدس رضوی» به معرفی ضریح‌های رضوی، تاریخچه، مصالح، تکنیک و اجزای آنها پرداخته و برای نگهداری ضریح چهارم، طرح حفاظتی و مرمتی ارائه کرده است.

موسوی‌لو و یاقوتی (۱۳۹۳) [۱۰] در مقاله «شناسه‌شناسی ضریح امام رضا (ع) با تأکید بر مبانی اعتقادی شیعه» در فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، تحول ضریح امام رضا (ع) را بررسی و با توجه به عقاید و باورهای شیعی آن را نشانه‌شناسی کرده‌اند.

صدری کیا (۱۳۸۷) [۱۱] در پایان‌نامه «تأملی بر آفرینش معماری حرم امام رضا (ع) آموزه‌هایی برای معماران معاصر حرم» به مطالعه تحولات کالبدی حرم مطهر رضوی از ابتدا تا به حال پرداخته و تاریخچه‌ای از ضریح‌های رضوی نیز آورده است.

ضمن بررسی پیشینه پژوهش مشخص گردید اگرچه مطالعات ارزشمندی درباره تاریخ ضریح انجام شده، تا کنون پژوهش مستقلی درباره مطابقت نگاره‌های مرتبط با مجموعه حرم رضوی با معماری آن انجام نشده‌است تا شکل گنبد و ضریح امام رضا (ع) در آن دوره خاص شاه تهماسب (۹۵۷ ه.ق) مشخص شود. بنابراین پژوهش حاضر می‌تواند گامی در این زمینه باشد. در پژوهش حاضر، معماری حرم رضوی به‌ویژه گنبد بارگاه و ضریح مطهر ایشان به‌صورت مستند با توجه به نگاره‌هایی که در عهد شاه تهماسب صورت پذیرفته است و از این رو منحصر به فرد می‌باشد، بررسی می‌شود.

ادبیات تحقیق

فالنامه تهماسبی و نگاره «حرم امام رضا (ع)» در آن

فالنامه تهماسبی با توجه به مضامین اسلامی و شیعی و در مکتب قزوین، نگارگری شده است. به دلیل اوراق شدن صفحات فالنامه تهماسبی و پراکنده بودن آن در مجموعه‌های مختلف، در محافل علمی به نام «فالنامه پراکنده» هم مشهور است. این اثر، یکی از آخرین پروژه‌های بزرگ دربار صفوی به رهبری شاه تهماسب است که پس از پایان کار شاهکارهایی چون شاهنامه شاه تهماسبی ۹۴۷ - ۹۲۸ ق. و خمسه نظامی ۹۵۰ - ۹۴۶ ق. در دستور کار قرار گرفته‌است [۱۲].

این نسخه تحت تأثیر عواملی چون تغییر رویکرد شاه تهماسب در حمایت هنر، توبه او، تمایل وی برای ترویج مذهب تشیع و شرایط ویژه مذهبی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی آن عصر شکل گرفته است. فالنامه تهماسبی را می‌توان از نخستین آثار با رویکرد کامل شیعی در عهد صفوی دانست که با بهره‌گیری از گفتمان رایج شیعی دوران ابتدایی صفویه و تحت تأثیر مختصات آن دوره تولید شده است و بررسی نگاره‌های آن، اطلاعات ارزشمندی را از متون شیعه در دسترس، باورها و عقاید مذهبی مردمان آن عصر و معماری اماکن شیعی آن دوره به بیننده منتقل می‌کند.

«متن فالنامه پراکنده [تهماسبی] منسوب به امام جعفر صادق (ع) است اما با مشاهده فال‌هایی درباره امام رضا (ع)، می‌توان به نادرست بودن این فرضیه پی برد و از آنجا که متن هیچ کدام از چهار فالنامه موجود، یکسان نیست می‌توان نتیجه گرفت متن آنها از طریق رسوم شفاهی تهیه شده است» [۴].

رویکرد هنرمندان نگارگر به مضامین شیعی در نگاره‌های این نسخه، موجب بروز جلوه‌های خاصی از روایت‌گری در نسبت با سایر مضامین مصور شده در نگارگری ایرانی گشته که این اثر را خاص‌تر ساخته است [۱۳]. شکل روایت‌گرانه و مستندگونه این نسخه که جلوه‌هایی از معماری آن عصر نیز دارد می‌تواند اطلاعات خوبی از معماری آن دوره به‌ویژه ابنیه مذهبی را ارائه دهد.

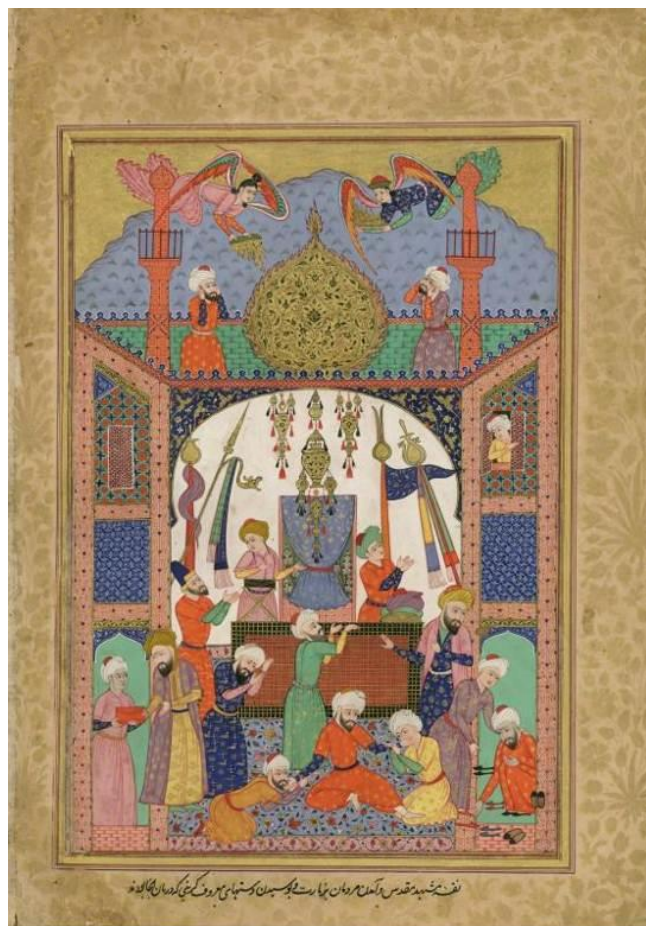
یکی از نگاره‌های فالنامه تهماسبی، نگاره «حرم امام رضا (ع)» (تصویر ۱) است که ویژگی‌های سایر نگاره‌های فالنامه تهماسبی را دارد و همچون صحنه نمایشی به معرفی جزئیات ضریح و بارگاه رضوی در سال ۹۵۷ق. پرداخته است. این ویژگی‌ها عبارتند از: مطابقت ابعاد نگاره با ابعاد فالنامه تهماسبی، مطابقت سال تخمین زده شده برای نگاره با سال تولید فالنامه تهماسبی (۹۵۷ه.ق)، دارا بودن ویژگی‌های نگارگری مکتب قزوین و سیاق فالنامه تهماسبی، نیامدن متن در داخل نگاره مانند نگاره‌های فالنامه تهماسبی، مطابقت مضمون نگاره با نگاره‌های فالنامه تهماسبی، خلوت بودن و سادگی نگاره‌ها و مطابقت آن با شیوه ترکیب‌بندی فالنامه تهماسبی، تصویرگری ضریح طلایی در نگاره و مطابقت آن با زمان مطلق ساختن ضریح حرم امام رضا (ع) (۹۵۷ه.ق). [۵]

تصویر ۱. نگاره «حرم امام رضا (ع)»، فالنامه تهماسبی، ۹۵۷ق.، سایت موزه دیوید [۱۴]

در سایت موزه دیوید، این نگاره منسوب به مقبره امام حسین (ع) آورده شده است اما با توجه به بحث مطلا شدن حرم مطهر ایشان در عهد قاجاریه که در مقدمه به آن اشاره شد و پس از بررسی‌های انجام شده بر سایر نسخه‌های فالنامه که از «فالنامه تهماسبی» تقلید شده‌اند، نگاره‌ای با محتوا و ترکیب‌بندی مشابه، مشاهده گردید (تصویر ۲) که گرّه از راز موضوع این نگاره می‌گشاید. این نگاره که در مجموعه ناصر خلیلی به شماره Mss979 نگهداری می‌شود به یک فالنامه هندی تعلق دارد که از فالنامه‌های صفوی تقلید شده و به نام «فالنامه دکن»^۱ شهرت دارد و تاریخ آن بین ۱۶۱۰ تا ۱۶۳۰ م. تخمین زده شده است؛ بنابراین دست‌کم ۵۰ سال پس از نسخه فالنامه تهماسبی نگارگری شده است.

^۱ Deccan

تصویر ۲. نگاره «حرم امام رضا (ع)»، نسخه «فالنامه دکن»، مجموعه ناصر خلیلی [۱۵]

با تطبیق این دو نگاره و شباهت عین به عین ترکیب‌بندی و اجزای آنها می‌توان با قطعیت موضوع این دو نگاره را یکی دانست. در پایین نگاره مجموعه خلیلی، توضیحی نوشته شده که گره از داستان نگاره می‌گشاید: «نقشه مشهد مقدس و آمدن آدمیان به زیارت و بوسیدن دست‌های معروف کرخی که دربان آن‌جا بودند.» با توجه به آوردن کلمه مشهد مقدس و انتساب معروف کرخی به درباری امام رضا (ع) در روایات عامیانه و صوفیانه عهد صفویه می‌توان دریافت فضای هر دو نگاره، ساختمان حرم مقدس حرم امام رضا (ع) می‌باشد که معروف کرخی را به‌عنوان دربان ایشان، شایسته تکریم نشان می‌دهد. چه بسا نگاره برای ثبت خدمت شاه تهماسب در مطلا کردن گنبد و ساخت ضریح آستان رضوی کشیده شده باشد [۱۶]؛ بنابراین نگاره موزه دیوید هم ساختمان حرم مقدس حرم امام رضا (ع) می‌باشد.

ضریح

در اصطلاح فارسی، ضریح، معادل است با اتاقک، صندوق و سازه فلزی یا چوبی مشبکی است که بر قبر امام یا امامزاده‌ای می‌نهند [۱۷]. ضریح به معنای عام آن، یعنی «صندوق»، از قرن نخست قمری رایج بوده است و گزارش‌هایی از نصب صندوق و ایجاد سقف و بنایی کوچک بر مدفن امام حسین (ع) تا سال ۶۵ قمری وجود دارد [۱۸]. در گذشته، صندوق‌قبرهایی از جنس چوب و فلز روی مزار امامان قرار گرفته است اما با گذشت زمان، این ضریح‌های چوبی به‌عنوان صندوق‌قبر معروف گردیدند و در اطراف این صندوق‌قبرهای چوبی، سازه‌های فلزی و مشبک فلزی ساده به ترکیبی از انواع هنرهای سنتی که در آن هنرهای وابسته به فلزکاری به همراه انواع هنرهای تزئینی که با حکمت‌های اسلامی با استفاده از علم اعداد و حروف در کنار خود را دارد بر روی فلز تبدیل شد [۱۹]. در این پژوهش، ضریح به معنای خاص و متداول آن یعنی سازه شبکه‌دار مدنظر بوده است و تلاش می‌شود تا زمان ایجاد و چگونگی اولین ضریح رضوی بررسی شود.

روش‌شناسی

این پژوهش به روش تحلیلی-توصیفی و دارای رویکرد تطبیقی می‌باشد و با تکیه بر مطالعات منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی انجام شده است. ابتدا سعی شده تا شکل ظاهری معماری گنبد و ضریح مطهر بارگاه امام رضا (ع) در عهد شاه تهماسب صفوی شناسایی و زمان ساخت اولین ضریح به شکل شبکه‌ای تخمین زده شود. عناصر معماری حرم رضوی در نگاره «زیارت حرم امام رضا (ع)» موجود در فالنامه تهماسبی شناسایی و با متون و آثار باقیمانده از عصر صفوی به ویژه حکومت شاه تهماسب مطابقت داده شد. سپس با تطبیق این نگاره با نگاره «معجزه دو انگشت امام علی (ع)» در همین نسخه، تفاوت عناصر ساختاری حرم امام رضا (ع) با سایر ائمه معصومین (علیهم‌السلام) در زمان شاه تهماسب مشخص شده است.

یافته‌ها

تاریخ پدیدآمدن ضریح رضوی

امام رضا (ع) در روز آخر ماه صفر سال ۲۰۳ ه.ق. رحلت فرمودند و در شهر توس درگذشتند و پیکر مطهر ایشان در کنار هارون‌الرشید به خاک سپرده شد. [۲۰] البته شیخ صدوق در عیون اخبارالرضا تاریخ صحیح شهادت را روز جمعه ۲۱ ماه رمضان سال ۲۰۳ ه.ق می‌داند و مدفن ایشان را در خانه حمید بن قحطبه طائی، در قبه‌ای که هارون در آن مدفون بوده، ذکر می‌کند [۲۱].

می‌توان گفت سنگ بنای ضریح، همان سنگ مرقد نخستین است که برای تعیین مدفن منور امام، بر زمین نصب شده بود و به مرور زمان سنگ مرقد منور ارتفاع و حجم روزافزون یافته است. در مرحله بعد، صندوق که دارای حجم و ارتفاعی بیشتری است، بر فراز مرقد شریف قرار گرفت. تاریخ آستان قدس، از ساخت و نصب صندوق‌های متعدد خبر می‌دهد. این سخن و عقیده که تا پیش از دوران صفویه، ضریحی بر مرقد منور امام نصب نبوده قطعی است و برخی از آرای متفاوت حاکی از آن است که بعضی تعبیر ضریح را برای صندوق به کار برده‌اند. در مرحله بعد، ضریح در حالی که هم سنگ مرقد و هم صندوق را در بر دارد ساخته شده است.

همان‌طور که در تعریف ضریح گذشت صندوق‌های چوبی به‌عنوان صندوق قبر از قرون اولیه اسلامی متداول بودند اما اولین گزارش مستند و دارای جزئیاتی که به وجود ضریح در معنای عام آن؛ یعنی صندوق، در حرم امام رضا (ع) پرداخته است را ابن‌بطوطه نگاشته است. وی در سفر خود به مشهد در سال ۷۳۴ ه.ق، به توصیفی از مرقد امام پرداخته که در آن به کیفیت عمارت، ضریح، قندیل‌های نقره، شمعدان، چراغ و پرده و فرش اشاره می‌کند:

«مشهد مکرّم امام رضا قبه‌های بزرگ دارد. قبر امام در داخل زاویه‌ای است با مدرسه‌ای و مسجدی در کنار آن، و این عمارت‌ها همه با سبکی بسیار زیبا ساخته شده و دیوارهای آن کاشی است. روی قبر، ضریحی چوبی قرار دارد که سطح آن را با صفحات نقره پوشانیده‌اند. از سقف مقبره، قندیل‌های نقره آویزان است. آستان در قبه هم از نقره است و پرده ابریشم زردوزی بر در آویخته. داخل بقعه با فرش‌های گوناگون مفروش گردیده، روبه‌روی قبر امام، قبر امیرالمؤمنین هارون‌الرشید واقع شده که آن هم صندوقی دارد و شمع‌دان‌ها و چراغ‌ها روی آن می‌گذارند» [۲۲].

گفتنی است که این صندوق، به صندوق کهن شهرت دارد [۲۳]. به نظر می‌رسد ترجمه محمدعلی موحد از گزارش ابن‌بطوطه در مورد کلمه ضریح، دقیق نیست؛ زیرا عین ترکیبی که ابن‌بطوطه آورده: «و علی قبره دکانة خشب ملبسة بصفائح الفضة» [۲۴] می‌باشد که معنای عبارت «و بر مزار او سکویی چوبی پوشیده شده با صفحات نقره قرار دارد» می‌باشد که با مفهوم متداول ضریح متفاوت است؛ بنابراین با توجه به گزارش دقیق ابن‌بطوطه، نبود ضریح‌های شبکه‌ای در آن عصر، محرز می‌شود.

حال اگر ضریح را به شکل متداول شبکه‌ای در نظر بگیریم، در مورد بانی اولین ضریح امام رضا (ع) اختلافات زیادی وجود دارد. برخی بانی اولین ضریح حرم امام رضا (ع) را نامعلوم می‌دانند [۲۵]. اگرچه عطاردی، اولین ضریح حرم رضوی را متعلق به عصر شاه تهماسب صفوی می‌داند [۶]، نقدی در این باره می‌نویسد: «به نظر می‌رسد که برای اولین بار شاه اسماعیل، ضریحی را بر روی مزار امام رضا (علیه‌السلام) گذاشته باشد» [۸]. وی برای اثبات این ادعا به نامه‌ای از شاه اسماعیل اول به شیبک خان اشاره می‌کند که در آن آمده‌است: «به‌زودی متوجه خراسان خواهیم شد تا ضریحی جهت روضه مقدسه به وزن هفتاد من، به جواهر مکمل ساخته‌ایم که گرد قبر آن حضرت گیریم» [۲۶]. اما با توجه به عمر کوتاه شاه اسماعیل و مشغله زیاد وی در سراسر قلمرو حکومت تازه تأسیس صفوی، بعید است او مجالی برای این کار یافته و آن را انجام داده باشد^۱ [۲۷]. جلالی، انتساب اولین ضریح به شاه اسماعیل را رد می‌کند: «برخی گمانه‌زنی‌های نادرست هم در این باره صورت گرفته‌است، چنان‌که مؤلف کتاب منتخب‌التواریخ احتمال می‌دهد که اصل ضریح مورد اشاره، متعلق به دوران شاه اسماعیل بوده است ...» [۲۸].

آنچه مسلم است صفویه از همان ابتدای تأسیس به دست شاه اسماعیل اول، در احیای ابنیه متبرکه معصومین (ع) اهتمام ویژه‌ای داشتند؛ زیرا:

«بدون تردید، صفویه فقط از طریق قوه قهریه نمی‌توانستند به هدف نهایی خود که حکومتی یک‌پارچه بر سرزمینی واحد بود، نایل آیند؛ زیرا اعمال این شیوه در درازمدت، ممکن نبود. بنابراین، برای ایجاد مذهبی پایدار، فراگیر و تأثیرگذار که به تکامل مذهبی ملی و تقویت حاکمیت و بنیان‌های مشروعیت حاکمیت صفوی منجر شود، به کاری عمیق و گسترده و فرهنگی و مذهبی نیاز بود؛ کاری که فقط با مراسم مذهبی شیعیان دوازده‌امامی که به‌دلیل رسمیت مذهب تشیع و حمایت قاطع و همه‌جانبه دولت صفوی در ایران نهادینه شده بود به‌عنوان منبعی احساسی، قوی، گسترده و بسیار تأثیرگذار امکان‌پذیر می‌گردید. بنابراین، زیارت مزارات ائمه اطهار (ع) و امام‌زادگان به‌عنوان اجداد نسبی شاهان صفوی در کنار سایر مراسم مذهبی شیعیان، نسب‌سیادتی صفویان و سایر باورهای سیاسی مذهبی مردم را نسبت به صفویه تقویت و تثبیت می‌کرد. بدین‌روی، از همان ابتدا زیارت، محل توجه شاهان صفوی قرار گرفت» [۲۹].

^۱ شواهدی در اختیار است که ما را به این موضوع رهنمون می‌سازند که شاه اسماعیل از مدت‌ها پیش از فتح نقاط مختلف ایران، تمایل زیادی برای رهایی مشهد مقدس از دست بیگانگان داشته‌است. علاوه بر تمایلات مذهبی او برای تلاش در این راه، آنچه به بحث اصلی ما مربوط می‌شود این‌است که او به‌خوبی درک کرده‌بود که بدون دست‌یابی به چنین مکانی که مورد توجه شیعیان ایران است، اقدامات فرهنگی او کارایی موردنظر را نخواهد داشت [۲۷].

با توجه به اینکه زیارت در تاریخ شیعیان، مراسمی لازم‌الاجراست و به تدریج و در طول تاریخ شیعه، رو به کمال نهاده و به فرهنگی سازنده و مؤثر تبدیل شده و از مقام و جایگاه خاصی در بین پیروان مذهب تشیع اثنی عشری برخوردار است [۳۰]؛ توسعه و آبادانی این اماکن مقدس شیعی، در رأس برنامه‌های مذهبی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی دولت صفوی قرار گرفت. در آن زمان، آتش جنگ با دولت قدرت‌مند عثمانی شعله‌ور شده بود و وجود عتبات می‌توانست کمک بزرگی برای شاهان صفوی باشد؛ «زیرا از شهرهای مقدس، امواجی به حرکت درمی‌آمد که جاذبه‌های قوی داشت؛ امواجی که حرکتشان مخالف سلطان (عثمانی) و در نتیجه، موافق شاه بود» [۳۱].

بنابراین شاهان صفوی علاوه بر ایجاد امکانات استقرار و رفاه زوار ائمه (علیهم‌السلام)، به بازسازی، گسترش و تزئین بارگاه ایشان، اهتمام ویژه‌ای داشتند. حتی درباریان نیز با تأسی به شاهان، در این کار همت می‌گماشتند؛ برای نمونه، پس از راندن ازبک‌ها و آرامش شهر مشهد، «مهبین‌بانو» کوچک‌ترین خواهر شاه تهماسب، در سفر زیارتی خود به مشهد مقدس، پنجره طلا و قیقه‌های مرصع را سامان داد و بار دیگر، اسباب و قنادیل، همراه برد و جمیع سادات و علما و فضلاء آنجا را تفقد نمود [۳۲].

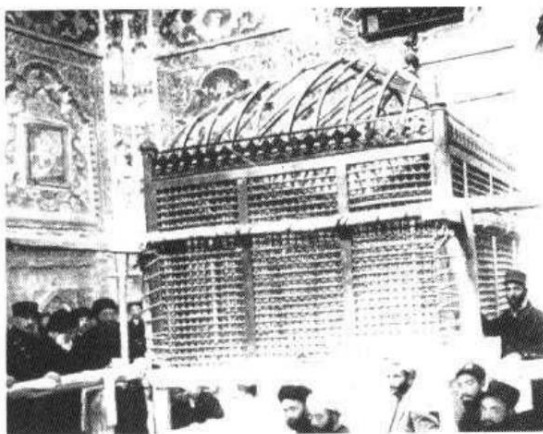
وجود ضریح رضوی با استناد به منابع تاریخی عهد شاه تهماسب اول صفوی، قطعی است؛ چون واژه ضریح، چندین بار در رویدادهای مربوط به تاریخ مشهد در منابع این دوران نقل شده است. درباره مشخصات این ضریح نیز اخبار متفاوتی وجود دارد. بیشتر نویسندگان، جنس ضریح را از چوب با تسمه‌های فلزی و پوششی از صفحات طلا و نقره بوده، دانسته‌اند. بعضی نوع چوب اولین ضریح را از شمشاد و برخی از صندل و بعضی دیگر از جنس نقره و عده‌ای دیگر همچون اعتمادالسلطنه و مؤلف منتخب‌التواریخ جنس ضریح را از فولاد می‌دانند [۳۳].

طبق نظر موسوی‌لر و یاقوتی تاکنون پنج ضریح برای حرم امام رضا (ع) ساخته شده است که بدین ترتیب هستند:

- ۱) ضریح دوران شاه تهماسب صفوی به سال ۹۵۷ ه.ق، ۹۷۸ ه.ق، یا ۹۷۵ ه.ق.
- ۲) ضریح مرصع فولادی، معروف به ضریح نگین‌نشان وقف شاه‌رخ نوه شاه سلطان حسین صفوی افشار به سال ۱۱۶۰ ه.ق.
- ۳) ضریح فولادی عصر سلطنت فتحعلی شاه قاجار ۱۲۳۳ ه.ق.
- ۴) ضریح عصر پهلوی طلا و نقره معروف به (شیر و شکر) به سال ۱۳۷۸ ه.ق.
- ۵) ضریح عصر جمهوری اسلامی با طرح استاد فرشچیان به سال ۱۴۱۳ ه.ق [۱۰].

با بررسی بیشتر، به نظر می‌رسد که در انتساب زمان ضریح اول از نظر ایشان، مشکلی وجود دارد؛ زیرا در سه جای مقاله ایشان، تاریخ‌های مختلفی بیان شده است و متن شاه تهماسب را که برای ضریح اول و مربوط به سال ۹۵۷ ه.ق. بوده، در توضیح یک عکس (تصویر ۳) به‌عنوان اولین ضریح آورده‌اند اما سال ساخت آن ۹۷۵ ه.ق. ذکر شده است. این عکس با توجه به کلاه پهلوی بر سر افراد، مربوط به دوره پهلوی است و از آن به‌عنوان اولین ضریح یاد شده است. در این باره، بیان چند نکته ضروری است: اول اینکه ضریح اول به علت آسیب جدی در سال ۱۳۱۱ ه.ش. قایم به ذات خویش نبوده و بنابراین ضریح کلاً برچیده شده [۳۴] اما ضریح در این عکس نسبتاً سالم است و احتمال دارد ضریح سوم باشد؛ زیرا در مورد مشخصات ضریح سوم نوشته‌اند که طول آن، پنج و عرض آن، سه متر و دارای دو متر ارتفاع است و جنس آن از فولاد و روی ضریح مطهر مشبکی مطلا و بر فراز آن شیروانی چوبی، با پوشش طلا وسط شیروانی یک سر طوق طلا مرصع به جواهر و در دو طرف آن دو قبه جواهر‌نشان می‌باشد و بالای آن هم پوشش بسیار نفیسی گسترده است [۳۴] و این مشخصات و ابعاد، با تصویر ۳ که ضریح دارای فرم شیروانی و قبه است، مطابقت دارد. دوم اینکه این عکس به علت ارتفاع بلندتر ضریح، نسبت به ارتفاع ضریح در نگاره حرم امام رضا (ع)، متناظر با نگاره موردبحث این مقاله نیست و سرانجام با توجه به اینکه نگاره فالنامه مربوط به سال ۹۵۷ ه.ق. و عکس موردنظر مربوط به عصر پهلوی است، نگاره حرم

امام رضا (ع) در فالنامه برای قضاوت درباره چگونگی شکل ظاهری ضریح در آن سال، موثق تر است. همچنین درباره انتساب دومین ضریح در مقاله ایشان اشتباه رخ داده است؛ زیرا شاهرخ فرزند نادرشاه بوده است^۱ [۳۴].

تصویر ۳. تصویری از ضریح امام رضا(ع)، (احتمالاً ضریح سوم) [۱۰]

اما نقد دیگر علاوه بر این پنج مورد این که آن متن، از ضریح شاه اسماعیل در سال ۹۱۵ ه.ق نام برده است [۸] که با توجه به مطالبی که درباره بانی اولین ضریح امام رضا(ع) گذشت، این امر ناصحیح به نظر می‌رسد. بنابراین از زمان صفویه تاکنون پنج ضریح بر فراز مزار امام رضا(ع) قرار گرفته‌اند که بر حسب زمان و انتساب صحیح به این ترتیب می‌باشند:

- ۱) ضریح دوران شاه طهماسب صفوی به سال ۹۵۷ ه.ق.
- ۲) ضریح مرصع فولادی، معروف به ضریح نگین‌نشان وقف شاهرخ فرزند نادرشاه افشار به سال ۱۱۶۰ ه.ق.
- ۳) ضریح فولادی عصر سلطنت فتحعلی شاه قاجار.
- ۴) ضریح عصر پهلوی طلا و نقره معروف به (شیر و شکر) به سال ۱۳۳۸ ه.ش.
- ۵) ضریح عصر جمهوری اسلامی با طرح استاد فرشچیان به سال ۱۳۷۹ ه.ش [۳۵].

ویژگی‌های ضریح دوران شاه طهماسب صفوی به سال ۹۵۷ ه.ق.

با توجه به اینکه بسیاری از پژوهشگران، ضریح عهد شاه تهماسب را اولین ضریح حرم رضوی دانسته‌اند، چگونگی این ضریح و تاریخ نصب آن از اهمیت بسیاری برخوردار است. طبق گزارش‌های تاریخی، قوائم این ضریح چوبی با تسمه‌های فلزی و اجزای تشکیل‌دهنده شبکات آن میله‌های آهن بوده و قسمتی روی آنها با ورقه نقره پوشیده شده بود. کتیبه‌هایی بر آن حک شده (تصویر ۴) که به لحاظ محتوا و تاریخ مندرج بر روی آنها به دو بخش تقسیم می‌شوند: کتیبه اول که طولانی‌تر و قدیمی‌تر و حاوی سوره انسان است که به صورت یک در میان، داخل ترنج‌های بزرگ و کوچک کنار هم قرار گرفته که هم اکنون در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. کتیبه دوم به ابعاد $۶۲ \times ۶/۱۳$ سانتی‌متر

^۱ این ضریح، نخست روی قبر نادر شاه بوده و نواده او که مادرش از صفویه است، ضریح را وقف مرقد مطهر امام کرده و از محل مقبره نادرشاه روی مضع امام (ع) انتقال داده است [۳۴].

است که متن آن به این صورت نوشته شده: «به توفیق الهی و تأییدات حضرت رسالت پناهی و ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین طهماسب بن اسمعیل الحسینی الصفوی به وضع این محجر طلا در موضع عرش اعتلا موفق و مؤید گردید. سنه ۹۵۷». بر دور این ضریح سوره «هل اتی» به خط ثلث نوشته شده که هم‌اکنون ورقه‌های کتیبه‌های آن، در موزه آستان قدس موجود است.

تصویر ۴. کتیبه‌های به جامانده از ضریح شاه تهماسب [۳۶]

«در سال ۹۹۸ عبدالمومن خان ازبک، پس از قتل عام مردم خراسان، مایملک و اموال آنان را به یغما می‌برد. در این غارت بخشی از اموال آستان مقدس همچون قندیل‌های طلا، کتب و قرآن‌های نفیس خطی از جمله قطعه الماسی به درشتی یک تخم‌مرغ و میل طلایی که به فرمان شاه تهماسب بر فراز ضریح مطهر نصب بوده‌است همراه تعدادی از فرش‌های آستان مقدس به تاراج رفته و به هرات و بخارا برده می‌شود» [۳۷]. پس از آن دوباره مرمت و احیا صورت می‌گیرد؛ به طوری که:

«در گزارش آستان قدس آمده: در این ایام (سال‌های ۱۳۳۰) مرقد منور دارای سه ضریح بوده‌است: اول ضریح فولادی ساده فتحعلی شاهی، دوم ضریح مرصع شاه‌رخ‌شاهی، سوم ضریح چوبی طلا و نقره شاه طهماسبی. چون در موقع تعویض صندوق معلوم شد که داخل ضریح مطهر و اطراف آن خاک دست‌ریز بوده و فرورفتگی‌هایی پیدا کرده و قوائم و ارکان هر سه ضریح در تماس با سطح مرطوب خاک پوسیده شده؛ لذا اطراف ضریح را به عمق یک زرع با آجر و سمنت^۱ زیرسازی کرده و دور ضریح را سنگ‌های تراشیده خلیج کار گذاردند. ضریح طهماسبی را که مانند صندوق چوبی به کلی فاسد شده بود با حضور علما و رؤسا و معتمدان برداشته، طلا و نقره آن را تحویل خزانه دادند و دو ضریح دیگر را تعمیر کرده بر روی پایه‌های سنگی نصب و طی تشریفات افتتاح نمودند» [۴].

نگاره «حرم امام رضا(ع)» وجود ضریح به شکل متداول شبکه‌ای امروزی را کاملاً تأیید می‌کند؛ در بخشی از نگاره (تصویر ۵) یکی از زوار در حالی که انگشتان خود را در شبکه‌های ضریح قرار داده‌است، به چشم می‌خورد.

^۱ سیمان

تصویر ۵. بخشی از نگاره «حرم امام رضا(ع)»، زائری در کنار ضریح.

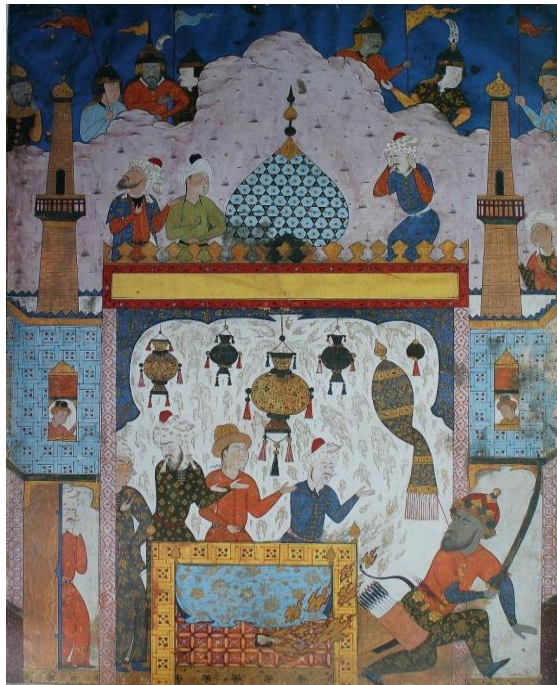
با توجه به نگاره دیگری که از حرم امام علی(ع) در فالنامه تهماسبی با عنوان «معجزه دو انگشت امام علی(ع)»^۱ [۳۸] موجود است بر فراز مزار ایشان در آن زمان، صندوقچه‌ای چوبی قرار گرفته که روی آن با صفحات طلا تزیین گردیده است (تصویر ۶).

طبق گزارش ابن بطوطه در بارگاه امام علی(ع):

«داخل حرم به انواع فرش‌های ابریشم و غیره مفروش است و قندیل‌های بزرگ و کوچک از طلا و نقره در آن آویخته. در وسط حرم مصطبه [سکو] چهارگوشی است که صندوقی چوبین دارد و بر روی صندوق، صفحات طلای پرنقش‌ونگار که در ساختن آن کمال استادی و مهارت را به‌کار برده‌اند و با میخ‌های نقره فروکوفته‌اند، چنان‌که هیچ چیزی از چوب نمودار نیست. ارتفاع مصطبه کمتر از ارتفاع قامت آدمی است ...» [۲۲].

با گزارش دقیق ابن بطوطه و مطابقت آن با نگاره مشخص می‌شود بارگاه امام علی(ع) در سال ۹۵۷ق. هنوز ضریح نداشته و صندوقچه‌ای به اندازه نیم قد انسان بر مزار قرار گرفته بود. این در حالی است که نگاره «حرم امام رضا(ع)» متعلق به همین نسخه، بارگاه رضوی را با ضریح شبکه‌ای نمایش می‌دهد.

^۱ نگاره «معجزه دو انگشت علی(ع)» بر کرامت بارگاه امام علی(ع) و داستان مرثیه‌ن قیس اشاره دارد. «مرثیه بن قیس مردی کافر بود و غلامان بسیاری داشت. روزی به مره گفته شد اکثر پدران و اجداد با شمشیر علی بن ابی طالب کشته شده‌اند. مره خشمگین شد و سراغ قبر علی بن ابی طالب را گرفت. مره نیز سپاهی با دوهزار نفر سواره و چند هزار نفر پیاده آماده کرد و به سمت شهر نجف حرکت کرد. وقتی سپاه مره به نجف نزدیک شد مردم داخل شهر تحصن کردند. سپاه مره به‌مدت شش روز با مردم نجف جنگید تا اینکه توانست گوشه‌ای از دیوار شهر را ویران و به داخل شهر راه پیدا کند. مره به طرف حرم مطهر آمد و با چکمه داخل حرم شد و نزدیک ضریح مطهر آمد و به صاحب بارگاه گفت: «ای علی! تو پدران و اجداد مرا کشته‌ای؟». و با گفتن این جمله تلاش کرد ضریح مطهر را با شمشیرش بشکافد. در این لحظه دو انگشت از داخل ضریح بیرون آمد و مره بن قیس را به دو نیم کرد و در جا به دو سنگ سپاه تبدیل شد» [۳۸]. آثار این کرامت امیرالمؤمنین(ع) به صورت شکافی بر صندوقچه داخل ضریح پیداست.

تصویر ۶. نگاره «معجزه دو انگشت امام علی (ع)»، فالنامه تهماسبی، سال ۹۵۷ ق. [۴]

مشاهده دقیق‌تر نگاره «حرم امام رضا (ع)» در فالنامه تهماسبی، اطلاعات مفیدی هم درباره چگونگی ضریح و ابعاد آن و همچنین صندوق زیرین ضریح می‌دهد. در نگاره، شبکه‌های ضریح به رنگ طلایی است و صندوق زیرین با دو رنگ قرمز و سیاه نمایان است. دو احتمال درباره این رنگ سیاه وجود دارد: یکی اینکه نقره بوده که در گذر زمان اکسید شده و تغییر رنگ داده است و دیگر اینکه پوشش پارچه‌ای صندوق به رنگ سیاه بوده است. به نظر می‌رسد با توجه به معمول بودن پوشاندن صندوق روی مزار، احتمال دوم صحیح‌تر باشد؛ زیرا با مراجعه به گنجینه آثار هنری رضوی، یک پوشش مخملی احتمالاً از دوره صفویه (تصویر ۷) یافته می‌شود که ابعاد آن با ابعاد صندوق در نگاره بسیار نزدیک است (۱۲۳ × ۲۴۴ سانتی‌متر) و اگرچه به شکل صندوق‌پوش تهیه شده است ولی به نام صندوق‌پوش، نام‌گذاری نشده است؛ چون ابعادی بزرگ‌تر از صندوق کهن دارد و کوچک‌تر از ضریح‌پوش می‌باشد به شکل مکعب مستطیل است و شامل پنج قطعه می‌باشد. چهار قطعه در دو طرف و یک قطعه در سقف می‌باشد.^۱ با توجه به ابعاد و شکل این پوشش و مقایسه آن با اندازه نمایش داده شده در نگاره، می‌توان با اطمینان بیشتری درباره اندازه ضریح تهماسبی قضاوت کرد.

^۱ بعد از شهادت امام رضا (ع) صندوق‌ها و ضریح‌هایی متعدد بر روی مزار مبارک ایشان نصب شد و به تبع آن از صندوق‌پوش‌ها و ضریح‌پوش‌ها در حرم مطهر استفاده شد. بخشی از این پوشش که اطراف ضریح را می‌پوشاند دوره‌پوش و بخشی که روی سقف ضریح گسترانیده می‌شد شیروانی‌پوش نام داشت.

تصویر ۷. پوشش بر مزار حرم مطهر، لندره‌دوزی (چهل تکه‌دوزی) با مخمل [۲۳]

گنبد بارگاه رضوی در سال ۹۵۷ ه.ق.

گنبد بارگاه رضوی در دوره سلجوقیان نصب شد اما در اوایل قرن هفتم ه.ق، دوران سلطنت سلطان محمد خوارزمشاه، بار دیگر از حرم مطهر با کاشی‌های ممتاز، معروف به «کاشی سنجر» تزئین یافت و اکنون این کاشی‌ها با تاریخ اثنی عشر و ستمانه (۶۱۲) در حرم موجود است. در دوران تیموریان، تغییرات زیادی در حرم امام رضا (ع) به وجود آمد و تعداد زیادی از بناهای گرداگرد آن ساخته شد. همچنین دوران صفویه با توجه به استقرار حکومت شیعیان و ارادتی که شاهان این سلسله به ائمه داشتند یکی از دوره‌هایی بود که حرم مطهر رونق پیدا کرد [۳۹].

شاه تهماسب، به شکرانه پیروزی بر ازبک‌ها و موفقیت در توبه از جمیع گناهان خود، هشتاد من طلا صرف مطلقاً کردن گنبد و میله گنبد حرم مقدس رضوی کرد [۴۰]. این اقدامات در نگاره حرم امام رضا (ع) به خوبی مشهود است. گنبد و میل گنبد در نگاره با هاله شعله‌سان و با طلا رنگ‌آمیزی شده‌اند (تصویر ۸). حتی گریو^۱ بلند گنبد نیز تا حدی نشان داده‌است که با مقایسه با نگاره «معجزه دو انگشت امام علی (ع)» می‌توان به آن پی برد، اگرچه در نگاره گریو گنبد پشت پرچین پشت‌بام قرار گرفته و نگارگر نیز دقیقاً نتوانسته است نمای گنبد را به تصویر بکشد ولی طبق مستندات که در ادامه خواهد آمد، ساختمان بنای گنبد از دوره تیموری تاکنون تغییری نکرده‌است و بلندی گریو گنبد از همان دوره به شکل کنونی باقیمانده است.

طی سال‌های ۸۱۷ تا ۸۲۱ ق و دوران حاکمیت بایسنقر میرزا بر مشهد از سوی شاهرخ تیموری که مسجد گوهرشاد و رواق‌های دارالسیاده و دارالحفاظ ساخته شد [۴۱] و [۴۲] و گنبد مسجد گوهرشاد با ارتفاع ۳۹/۵۰ متر، مناره‌های مسجد با ارتفاع ۳۹/۵۰ متر، ایوان قبله مسجد با ارتفاع ۲۷ متر و گنبد دارالسیاده با ارتفاع ۲۳ متر و گنبد دارالسیاده با ارتفاع ۲۳ متر در مجاورت بقعه امام (ع) قد کشیدند، گنبد آجری بقعه مطهر با ارتفاع کمتر از ۱۹ متر در کنار آنها از نمود افتاده و احتمالاً استاد قوام‌الدین شیرازی برای نمودار کردن حرم مطهر که نقطه عطف مجموعه معماری آستان قدس رضوی محسوب می‌شده، تدبیری اندیشیده است. او با برآوردن ساقه‌ای بلند و متناسب با حجم بنا بر شانه قاعده مربع بنای عصر غزنوی، گنبدی به ارتفاع ۳۱/۲۰ متر بر روی ساقه استقرار داد ... نمودار شدن گنبدی که با کاشی‌های مزین و مشخص بودند، راه را برای آینده باز کرد تا در کنار ایوان‌های صحن عتیق او، گنبد‌های مدرسه پریزاد و مدرسه دودر و

^۱ گریو در معماری سنتی به معنای ساق گنبد است.

آرامگاه شیخ بهایی و گنبد الله‌وردی خان و ... نیز بدرخشد. ساختمان‌سازی در مجموعه حرم مطهر تا اواخر دوره تیموری ادامه داشته و با ساخت‌وسازهای دوره صفوی ادامه یافته است [۴۳].

تا دوران شاه تهماسب صفوی (حکومت ۹۳۰ تا ۹۸۴ ق) رویه گنبد با کاشی سبزرنگی پوشیده بود [۴۴]. در سال ۹۴۰ ق شاه تهماسب برای ادای نذری که داشت با صرف ۶۳ من (۱۸۱ کیلوگرم) طلا، گنبد را طلاکاری کرد و ۱۷ من (۵۱ کیلوگرم) طلا هم صرف ساختن میل گنبد کرد. طلاکاری گنبد با استفاده از صفحات مس روکش شده با ورقه‌های نازک طلا، نوآوری‌ای بود که تا آن زمان در دنیای اسلام نظیر نداشت [۴۵]. ظاهراً از دوره تیموری تاکنون گریو بلند گنبد حرم رضوی تغییری نکرده است ولی طی این دوران، چندین بار مرمت و تجدید و ترمیم شده است.^۱

تصویر ۸. بخشی از نگاره «حرم امام رضا (ع)»، بازنمایی گنبد و میل طلایی آن

«سطح خارجی گنبد تا زمان شاه طهماسب با کاشی‌های گران‌قیمت تزئین یافته بود ولی در سال ۹۳۲ هجری قمری شاه تهماسب دستور برچیده شدن کاشی‌ها را صادر کرد و به جای آن خشت‌های طلا کار گذاشته شد ولی پس از آن عبدالؤمن خان ازبک^۲ [۴۶] در هجوم خود به خراسان طلاها را ربود یا در زمان شاه عباس به سال ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۶ ق گنبد ترمیم و با طلا پوشانیده شد» [۳۴].

همچنین صدری کیا در این باره می‌گوید:

«از توضیحات مذکور معلوم می‌گردد که در عهد صفوی، گنبد تجدید بنا نگردیده و تنها مطلا شده است. پس گنبد با گریو بلند که بر چهار دیواری بقعه عهد سلجوقی بنا شده، از قرن‌ها پیش از این دوران، موجود بوده است ولی زمان دقیق احداث آن مشخص نمی‌باشد و قرینه تاریخی واضح و قطعی نیز از تاریخ بنا یا بانی پوسته بیرونی گنبد باقی نمانده است ...» [۱۱].

^۱ برای مطالعه بیشتر مراجعه کنید به: لباف خانیکی، رجبعلی، (۱۳۹۶) گنبد حرم مطهر امام رضا (ع)، فصلنامه آستان هتر، شماره ۲۲، صص ۲۵-۱۸.

^۲ در عالم‌آرای شاه تهماسب حملات مکرر و بی‌حرمتی ازبکان به شهر مشهد و روضه حضرت، حتی پس از احداث حصار شهر در سال ۹۴۲ ه.ق آمده است: «ازبکان تیغ قتل بر مردم مشهد نهادند و بیداد کردند که به شرح راست نیاید و خودش [عبدالله خان ازبک] نیز سوار شده بود، جمعی از سادات از واهمه به درون روضه رفته بودند، داخل روضه شد و شمشیر کشید و به هر کس می‌رسید می‌زد» [۴۶].

در فردوس التواریخ نیز در مورد این طلاکاری آمده است:

«تا سال ۹۳۲ گنبد کاشی‌کاری بوده و در این سال شاه تهماسب اول بدون اینکه تغییری در قسمت‌های اصلی ایجاد شود، دستور داده است تا کاشی‌های گنبد را تبدیل به خشت‌های طلا نمایند و چون خشت‌های قبلی گنبد، در هجوم عبدالؤمن خان ازبک به یغما برده شده مجدداً در سال ۱۰۲۰ هجری قمری به دستور شاه عباس اول با خشت زر تزئین گردید. در سال ۱۰۰۸ هجری قمری که در اثر زلزله شدید، شکستگی در گنبد پیدا شد که به دستور شاه سلیمان صفوی مرمت و تذهیب گردید» [۱۱].

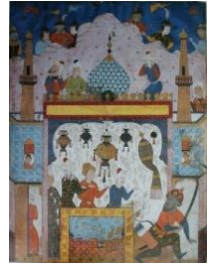
برای بررسی جزییات گنبد در نگاره «حرم امام رضا (ع)»، مقایسه آن با گنبد مطهر امام علی (ع)، در نگاره «معجزه دو انگشت امام علی (ع)» (تصویر ۹) بسیار تأثیرگذار است؛ زیرا نشان می‌دهد گنبد مطهر امیرالمؤمنین (ع) در سال ۹۵۷ق. به‌صورت کاشی‌کاری بوده است و مطلا نشده بود. همچنین میل طلایی اهدایی شاه اسماعیل نیز بر فراز آن به چشم می‌خورد.

تصویر ۹. بخشی از نگاره «معجزه دو انگشت امام علی (ع)» از فالنامه تهماسبی، گنبد کاشی‌کاری و میل طلایی آن

به‌منظور مقایسه بهتر و دستیابی به نتایج روشن‌تر ویژگی‌های دو نگاره در جدول ۱ سامان‌دهی شده است.

جدول ۱. تطبیق نگاره «حرم امام رضا(ع)» و نگاره «معجزه دو انگشت امام علی(ع)» (نگارندگان)

نگاره	مشخصات نگاره	توضیحات نگاره
	«حرم امام رضا(ع)»، فالنامه تهماسبی، ۹۵۷ ه.ق، سایت موزه دیوید	ضریح شبکه‌ای طلایی (کوتاه‌تر از قامت انسان)، صندوق زیرین ضریح به رنگ قرمز و سیاه (احتمالاً پوشش مخملی روی صندوق است)، گنبد طلا، میله طلایی گنبد، هاله شعله‌سان اطراف گنبد، فرشتگانی در حال نورافشانی، دو مناره در اطراف گنبد، ارتفاع ۳ طبقه حرم، قندیل ۸ تایی، علم و کتل، خدمات‌رسانی تولیت حرم (خدمه‌هایی که کفش‌های زوار را جفت می‌کنند و برایشان قرآن می‌آورند).
	«معجزه دو انگشت امام علی(ع)»، فالنامه تهماسبی، ۹۵۷ ه.ق، موزه آقاخان قندیل.	«معجزه دو انگشت امام صندوقی با صفحات طلایی پرنقش‌ونگار (به اندازه نیم قامت انسان)، گنبد علی(ع)»، فالنامه تهماسبی، کاشی‌کاری، میل طلایی، دو مناره در اطراف گنبد، ارتفاع ۲ طبقه حرم، ۴

نتیجه‌گیری

زیارت از مقام و جایگاه خاصی در بین پیروان مذهب شیعه اثنی‌عشری برخوردار بوده است. از این رو، از قرن اول قمری، ساخت مقبره و حرم برای بزرگان دین و معصومین (علیهم‌السلام) رایج بوده و به‌مرور زمان در جزئیات معماری این اماکن متبرکه، تغییراتی صورت پذیرفته و کامل‌تر شده است. زمان و کیفیت برخی از این تغییرات، مشخص نیست و پژوهشگران با مشاهده شواهد تاریخی؛ از جمله مکتوبات، تصاویر و نگاره‌های برجای مانده در این باره نظر می‌دهند. شاه تهماسب که زیارت قبور ائمه اطهار(ع) و توسعه و آبادانی این اماکن مقدس شیعی را در رأس برنامه‌های مذهبی، فرهنگی و سیاسی، اجتماعی خود قرار داده بود، تغییراتی در حرم امام رضا (ع) ایجاد کردند. پس از بررسی «نگاره حرم امام رضا (ع)» متعلق به نسخه در فالنامه تهماسبی در سال ۹۵۷ ه.ق نکات زیر قابل دریافت است:

۱. تاریخ آستان قدس، از ساخت و نصب صندوق‌های متعدد مرقد امام رضا (ع) خبر می‌دهد. این سخن و عقیده که تا پیش از دوران صفویه، ضریحی بر مرقد منور این امام همام نصب نبوده، قطعی است. از آنجا که بسیاری از پژوهشگران، ضریح عهد شاه تهماسب را اولین ضریح حرم رضوی دانسته‌اند؛ چگونگی این ضریح و تاریخ نصب آن از اهمیت بسیاری برخوردار است.

۲. بررسی‌ها نشان می‌دهد تا کنون سند مکتوب و مصوری به‌جز نگاره «حرم امام رضا (ع)» متعلق به نسخه فالنامه تهماسبی در سال ۹۵۷ ه.ق، برای تجسم گنبد طلایی و ضریح طلایی و شبکه‌دار در بارگاه ایشان در سال ۹۵۷ ه.ق شناسایی نشده است. در این نگاره، هنرمند با ترسیم یکی از زوار در حالی که انگشتان خود را در شبکه‌های ضریح قرار داده‌است، وجود ضریح شبکه‌ای را در آن تاریخ کاملاً تأیید می‌کند. همچنین با نمایش گنبد مطلای رضوی در نگاره «حرم امام رضا (ع)» و تأکید بصری بر آن، این اقدام شاه تهماسب که به شکرانه پیروزی بر ازبک‌ها و موفقیت در توبه از جمیع گناهان خود، هشتاد من طلا صرف مطلقاً کردن گنبد و میله گنبد حرم مقدس رضوی کرده، به‌خوبی مشهود است.

۳. بررسی و تطبیق نگاره «حرم امام رضا (ع)» و نگاره «معجزه دو انگشت امام علی (ع)» فالنامه تهماسبی در ۹۵۷ ه.ق بر این نکته صحه می‌گذارد که حرم رضوی دارای اولین گنبد و ضریح شبکه‌ای مطلا در بین سایر ائمه معصومین (علیهم‌السلام) و در زمان شاه تهماسب صفویه در سال ۹۵۷ ه.ق بوده‌است.
۴. نگاره «حرم امام رضا (ع)» نشان می‌دهد احتمالاً اندازه ضریح امام رضا (ع) در آن دوره به ارتفاع کمتری از ضریح کنونی ایشان و سایر ائمه (ع) بوده و حدود ۱۲۰ تا ۱۳۰ سانتی‌متر بوده است و بعدها با توجه به توسعه حرم و ازدیاد زوار و جمع‌آوری نذورات، اندازه ضریح را بزرگ‌تر ساخته‌اند.

References

- [1] Fartousi, S. M. (2016). *History of Imam Ali (AS)* (H. Tahania, Trans.). Mash'ar .
- [2] Ale Tomeh, S. H. (1999). *Karbala and the holy shrines* (H. Saberi, Trans.). Mash'ar .
- [3] Ghaedan, A. (2014). *The holy shrines of Iraq*. Mash'ar. <https://mashar.hajj.ir/fa/product/id/1221>
- [4] Farhad, M., Bağcı, S., Mavroudi, M. V., Art, F. G. o., & Gallery, A. M. S. (2009). *Falnama: The Book of Omens*. Thames & Hudson. <https://books.google.com/books?id=ZkVQPgAACAAJ>
- [5] Ghazizade, K., & Shaghelani Pour, Z. (2016). Manifestation of Imam Reza (AS) in the drawings of Falnameh Tahmasbi along with the introduction of a Razavi drawing and its ability to be attributed to Falnameh Tahmasbi. *Basatin Quarterly Journal*, 5 & 6, 11-40.
- [6] Atarodi, A. (1992). *History of Astan Quds Razavi* (Vol. 1). Printing and Publishing.
- [7] Jalalian, S. (2018). The Exquisite Objects of Coffers and Burial Chambers of Razavi Holy Shrine From Safavid to Contemporary Period. *MISHKAT*, 37(1), 89-123. http://mishkat.islamic-rf.ir/article_67273.html
- [8] Naghdi, R. (2013). Study of the Old Razavi boxes and shrines. *Astan e-Honar* (7), 8-17. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=352950>
- [9] Maghari, M. (2013). *The Conservation and Restoration Proposal of Silvery Zarih (4th Zarih) of Imam Reza Holy Shrine in Astan-e- Qods Razavi Museum* [Master Thesis, Isfahan University of Arts] .
- [10] Mousavi Lor, A. S., & Yaghouti, S. (2015). Semiotics of the shrine of Imam Reza (AS) with Emphasis on Shiite Beliefs. *Islamic Art Studies*, 10(21), 95-110. <https://civilica.com/doc/1004769/>
- [11] Sadri Kia, S. (2008). *Reflection on the creation of the architecture of the shrine of Imam Reza (AS). Teachings for contemporary architects of the shrine*. [Master Thesis, Tehran University of Arts]. Tehran, Iran.
- [12] Welch, S. (1995). *Safavid Art* (Y. Azhand, Trans.). Mola.
- [13] Mahdizade, A. (2011). *The role of Shiite thought in the creation of Falnameh Tahmasbi* [Phd Dissertation, Tehran University]. Tehran, Iran.
- [14] David Collection. *The Safavids and Their Successors: Iran and Central Asia*. The David Collection. Retrieved C. 1500-1850 from <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/safavids/art/28-1997>
- [15] Khalili Collection. Retrieved C. 2021.5.15 from https://www.khalilicollections.org/wp-content/uploads/2016/06/1515_mss-0979-24b.jpg

- [16] Shaghelani Pour, Z., & Ghazizadeh, K. (2017). *Analysis of Semiotics of Qazvin School paintings in Imam Jafar Sadiq's Falnama based on the principles of Shi'ite* [Master Thesis, Shahed University]. Tehran, Iran .
- [17] Dehkhoda, A. (1998). Dehkhoda Dictionary. In *Dehkhoda*, Tehran University Press.
- [18] Ale Tomeh, S. H. (1996). *History of the Shrine of Hossein and Abbas (AS)*. Al-Alamy Foundation for Publication.
- [19] Adhami, M. (2017). *Study the use of the Symbol in objectifying Shiite Concepts according to Its Examples in structure of Shrine* [Master Thesis, Semnan University]. Semnan, Iran .
- [20] Ibn Asir. (2004). *Tarikh- Al-Kamel* (Azhir, Trans.; Vol. 9). Dar Sader, Dar Beirut, Beirut, Lebanon. <https://lib.eshia.ir/22036>
- [21] Saduq, S. (1994). *Ouyon al -Khabar al – Reza (AS)* (H. Mostafid & A. Ghaffari, Trans.; Vol. 1). Saduq.
- [22] Ibn Battuta. (1991). *Travelogue of Ibn Battuta* (M. Movahhed, Trans.; Vol. 1). Agah .
- [23] Mohseni, Z. (2013). *Artistic masterpieces in Astan Quds Razavi's Covers of Shrine and Covers of Boxes*. Astan Quds Razavi.
- [24] Ibn Battuta. (1985). *The trip, Ibn Battuta, Investigating by Abdul Monem Orian* (Vol. 1). Dar al- Ehia al- Oloum.
- [25] Etemad al-Saltanah (Sani al-Dawlah). (1922). *Matla al- shams* (Vol. 1). Islamic Revolution Education Publishing Organization.
- [26] Navaei, A. (1989). *Shah Ismail Safavi*. Arghavan .
- [27] Motahari, H. R., & Najafinejad, s. (2019). Razavi Shrine Position in Safavid Religious policy. *Journal of Razavi Culture*, 7(26), 9-35. <https://doi.org/10.22034/farzv.2019.91394>
- [28] Jalali, M. (2010). Shrine of Shah Tahmasb: a relic of the Safavid dynasty in the museum of Astan Quds Razavi *Meshkat* 29(3), 112-124. http://mishkat.islamic-rf.ir/article_103824.html?lang=en
- [29] Izadi, H. (2012). Safawid Kings and Pilgrimage. *Shi'ite Studies*, 10(39), 131-152. http://www.shiitestudies.com/article_19400_5e0db8b41bfb41c64cac0e4f31bfcea7.pdf
- [30] Naraqi, M. A. (1999). *Miraj-al-saadah*. Jamal.
- [31] Longrigg, S. H. (1956). *Iraq, 1900 to 1950: a political, social, and economic history*. Oxford University Press.
- [32] Monshi Qomi, Q. A. b. S. a.-D. H. H. (2004). *Khulasat-ut-Tawarikh* (E. Eshraghi, Trans.; Vol. 1). Tehran University Press.
- [33] Wikipedia. (2022). *Imam Reza Shrine*. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Imam_Reza_Shrine
- [34] Astan Quds Razavi. (1978). *Astan Quds Razavi yesterday and today*. Astan Quds Razavi, Imam Reza University.
- [35] Alemzadeh, B. (2012). *Razavi shrine according to history*. Beh Nashr, Astan Quds Razavi Publication.
- [36] Herman Travel Caravan Company. (2018, April 27). Central Museum of Astan Quds Razavi. In: Herman Travel Caravan Company.
- [37] Resalat Newspaper. (2011, October 9). The secret of love. (7381), 19. *Resalat*. <https://www.magiran.com/article/2373812>
- [38] Harzaldin, A. R. M. H. (2006). *History of Najaf Al-Ashraf*. Dalil e- Ma.

- [39] Tebyan. (2012, September 27). *11th century history of the shrine of Imam Reza (AS)*. Tebyan.
- [40] Natanzi, A. (2004). *Nagawat-Al-Asar* (E. Eshraghi, Trans.). Tehran University Press.
- [41] Golombek, L., Wilber, D. N., & Hold, R. (1995). *The timurid architecture of Iran and Turan* (K. Afsar & M. Kiani, Trans.). [https://www.academia.edu/47664919/The Timurid Architecture of Iran and Turan](https://www.academia.edu/47664919/The_Timurid_Architecture_of_Iran_and_Turan)
- [42] Seyyedi, S. M. (2008). *History of Mashhad*. Jami.
- [43] Molavi, A. H., Mostafavi, M. T., & Shakurzadeh, I. (2008). The evolution of architecture and development of Astan Quds Razavi. *Vaghf-e Mirath-e Javedan*, 17(65), 32-49.
- [44] Amini Heravi, S. a.-D. I. *Imperial conquests (Safavid history from the beginning to the year 920 AH)* (M. R. Nasiri, Trans.). Association of Cultural Works and Honors.
- [45] Nemati, B. (2012). Gilding the dome of the shrine of Imam Reza. *Astan Honar*(2-3), 4-15.
- [46] Iskandar Beig. (1991). *Aalam Araye Shah Tahmasb* (I. Afshar, Trans.). Donyay-e-Ketab.